

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ
10 Α, 1996**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ 10 Α, 1996

Πολυξένη ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, Πέτρες Φλώρινας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφής	1
Γεωργία ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, Αιανή 1983-1997	23
Στέλλα ΔΡΟΥΓΟΥ, Βεργίνα 1990-1997. Το Ιερό της Μητέρας των Θεών	41
Χρυσούλα ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, Το Ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα	55
Παναγιώτης ΦΑΚΛΑΡΗΣ, Βεργίνα. Ο οχυρωτικός περίβολος και η ακρόπολη	69
Αγγελική ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Βεργίνα 1997	79
Μαρία ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας	93
Πάυλος ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Το Ανάκτορο της Πέλλας	105
Αικατερίνη ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ - Αγγελική ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ, Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό Πέλλας	143
Πανίκος ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η νεολιθική κατοίκηση στη βόρεια παράκτια ζώνη του άλλοτε Θερμαϊκού κόλπου (Επαρχία Γιαννιτσών)	159
Αναστασία ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η Έδεσσα στα προχριστιανικά χρόνια μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα της τελευταίας δεκαετίας	173
Ηλέκτρα ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΥΧΡΟΝΗ, Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Παλατιανό	189
Δημήτρης ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, Δίον. Η δεκαετία των ανασκαφών 1987-1997	205
Θεοδοσία ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Η οχύρωση του Δίου. Από τον Κάσσανδρο έως τον Θεοδόσιο Α'. Το ιστορικό πλαίσιο	215
Σεμέλη ΠΙΝΓΙΑΤΟΓΛΟΥ, Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον	225
Ματθαίος ΜΠΕΣΙΟΣ, Νεκροταφεία Πύδνας	233
Ευτέρπη ΜΑΡΚΗ, Συμπεράσματα από τις ανασκαφές της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Βόρεια Πιερία	239
Μαρία ΠΑΠΠΑ, Νεολιθικός Οικισμός Μακρύγιαλου Πιερίας. Πρώτα αποτελέσματα της μελέτης	259
Κώστας ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, Αρχαία Στάγεια 1990-1996	279
Ελένη ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ, Αρχαία Άκανθος: 1986-1996	297
Θεοχάρης ΠΑΖΑΡΑΣ, Από την κλασική Βρέα στο μεσαιωνικό κάστρο της Βρύας	313

Ελισάβετ-Μπετίνα ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της αρχαίας Σάνης - Ουρανούπολης 1990-1996	333
Yvon GARLAN, Un nouveau centre de timbrage Amphorique: Ouranopolis	347
Δημήτρης ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ - Σταύρος ΚΩΤΣΟΣ, Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου περίοδοι 1992, 1994-1996	355
Στέλιος ΑΝΔΡΕΟΥ - Κώστας ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Η προϊστορική Τούμπα της Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα	369
Κώστας ΣΟΥΡΕΦ, Τούμπα Θεσσαλονίκης 1985-1996. Το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα και το νεκροταφείο	389
Μιχάλης ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα Αγχιάλου-Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός	407
Μαρία ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, Οι ταφικοί τύμβοι της περιοχής Αγ. Αθανασίου Θεσσαλονίκης (1992-1997): Έρευνα και προοπτικές	427
K. A. WARDLE, Change or continuity: Assiros Toumba at the Transition from bronze to iron age	443
Κατερίνα ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Δερβένι μια νεκρόπολη της αρχαίας Λητής	461
Ευδοκία ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ - Δέσποινα ΙΓΝΑΤΙΑΔΟΥ, Πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στη Θέρμη (Σέδες)	477

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΤΟΜΟΣ 10 Β, 1996

Γεώργιος ΒΕΛΕΝΗΣ, Πολεοδομικά Θεσσαλονίκης	491
Πολυξένη ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ - Πολυξένη ΓΕΩΡΓΑΚΗ - Ηλέκτρα ΖΩΓΡΑΦΟΥ - Βασιλική ΚΑΛΑΒΡΙΑ - Κατερίνα ΜΠΟΛΗ - Γιώργος ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗΣ, Αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης: Η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα	501
Μ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ - Ε. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ - Α. ΚΑΤΑΦΑ, Το ανασκαφικό έργο στο Γαλεριανό Συγκρότημα	533
Αναστασία ΤΑΣΙΑ - Ζωή ΛΟΛΑ - Άρης ΜΠΑΧΛΑΣ - Αντρέας ΣΤΑΓΚΟΣ, Το ανασκαφικό έργο της ΙΣΤ΄ Εφορείας στο Διοικητήριο	545
Ιωάννης ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ, Η περιοχή του Διοικητηρίου στα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά χρόνια	559
Νάρκισσος ΚΑΡΥΔΑΣ, Παλαιοχριστιανικές οικίες με τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη	571
Σοφία-Ρωξάνη ΤΡΥΨΙΑΝΗ-ΟΜΗΡΟΥ, Το βυζαντινό λουτρό της οδού Θεοτοκοπούλου στην Άνω Πόλη	587
Νικόλαος ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ο βυζαντινός οικισμός της Ρεντίνας	605

A. ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ

ΒΕΡΓΙΝΑ 1997

Τα τελευταία δέκα χρόνια, από το 1987 ως το τέλος του 1996, κυρίως στα πλαίσια των σωστικών ανασκαφών της ΙΖ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ερευνήθηκαν συστηματικά στη νεκρόπολη των Αιγών περίπου 170 ταφές, 100 από τις οποίες ανασκάφηκαν το 1996 και παρουσιάζονται εδώ για πρώτη φορά¹. Με εξαίρεση τον 3ο προχριστιανικό αιώνα το δείγμα αντιπροσωπεύει όλες τις ιστορικές φάσεις της πόλης από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. ως τη ρωμαιοκρατία, και μολονότι σχετικά με την έκταση του νεκροταφείου είναι μικρό, μπορεί ωστόσο σε συνδυασμό με τις παλαιότερες ανασκαφές² και τα διάφορα τυχαία ευρήματα να οδηγήσει σε μερικά καταρχήν συμπεράσματα που μπορούν να θεωρηθούν και υποθέσεις εργασίας για τη συνέχεια της έρευνας.

Το νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του σιδήρου που με την εντυπωσιακή αλληλουχία των τύμβων του ακόμη και σήμερα δεσπόζει στον χώρο μπορεί να θεωρηθεί ο πυρήνας της νεκρόπολης των Αιγών που χωρίζεται από το κεντρικό τμήμα της πόλης των ιστορικών χρόνων με το ρέμα της Παλιοπαναγιάς. Στο νεκροταφείο των τύμβων ο Μ. Ανδρόνικος παρατήρησε μια τάση οριζόντιας επέκτασης από τα βόρεια, όπου συγκεντρώνονται οι παλαιότερες ταφές προς τα νότια και δυτικά³. Η ίδια τάση φαίνεται ότι εξακολουθεί και ύστερα από τον 7ο αι. π.Χ., αφού όλες οι ταφές του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν ως τώρα συγκεντρώνονται στα νότια και νοτιοδυτικά του νεκροταφείου της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Το ίδιο ισχύει γενικά και για τον 4ο αι. π.Χ., οπότε η νεκρόπολη επεκτείνεται κυρίως προς τα δυτικά, όπου υπάρχει άφθονος ελεύθερος χώρος, ενώ τον 3ο προχριστιανικό αιώνα εμφανίζεται μια σειρά ταφών προς τα ανατολικά και τα βόρεια του νεκροταφείου των τύμβων⁴.

1. Βλ. και Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ 1, 1987, 1 κ.ε., ΑΕΜΘ 2, 1988, 1 κ.ε. και Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 3, 1989, 1 κ.ε., ΑΕΜΘ 4, 1990, 35 κ.ε., ΑΕΜΘ 5, 1991, 23 κ.ε., ΑΕΜΘ 6, 1992, 51 κ.ε., ΑΕΜΘ 8, 1994 (υπό έκδοση), ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση).

2. Για τις ανασκαφές στο νεκροταφείο των τύμβων της πρώιμης εποχής του σιδήρου βλ. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων (1969) [στο εξής: Ανδρόνικος (1969)]· Φ. Πέτσας, ΑΔ 17, 1961-62, Μελέται, 218 κ.ε.: του ίδιου, ΑΔ 18, 1963, Χρον., 213 κ.ε., Κ. Romiopolou - I. Kilian-Dirlmeier, Praehistorische Zeitschrift 64, 1989, Heft 1. Για τους βασιλικούς τάφους της Μ. Τούμπας βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, οι βασιλικοί τάφοι (1984) με βιβλιογραφία, για άλλους μακεδονικούς τάφους της νεκρόπολης των Αιγών βλ. Κ. Ρωμαίος, Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας (1951)· Δ. Παντερμαλής, Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, Μακεδονικά 12, 1972, 147 κ.ε., Σ. Δρούγου, ΑΕΜΘ 1, 1987, 88 κ.ε.

3. Ανδρόνικος (1969) 279.

4. Ταφές των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, συχνά με νομίσματα Κασσάνδρου βρέθηκαν στη

Παρατηρώντας κανείς την τεράστια νεκρόπολη των Αιγών, η έκταση της οποίας από τα ανατολικά προς τα δυτικά ξεπερνά τα 3 χλμ. και από τα βόρεια προς τα νότια φτάνει τα 2 χλμ., έχει την εντύπωση μιας σχεδόν απεριόριστης ευρυχωρίας που προϋποθέτει τη δυνατότητα της ελεύθερης επέκτασης στον χώρο, μολονότι εδώ αντίθετα με ότι συμβαίνει σε αρκετές άλλες περιοχές⁵ το νεκροταφείο καταλαμβάνει έκταση πεδινή, ιδιαίτερα χρήσιμη για την καλλιέργεια.

Μερικές ταφές της ελληνιστικής εποχής βρέθηκαν μέσα στα όρια του νεκροταφείου της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Οι τάφοι αυτοί, απλοί λάκκοι, κεραμοσκεπείς ή και μνημειακότεροι κιβωτιόσχημοι είναι συχνά ενταγμένοι μέσα στους τύμβους με αποτέλεσμα να έχουν διαταράξει παλαιότερες ταφές⁶. Γενικά όμως φαίνεται ότι οι κάτοικοι των Αιγών σέβονταν τα παλιά μνήματα, τα οποία θα σημαίνονταν με κάποιο τρόπο και, επειδή προφανώς τίποτε δεν τους ανάγκαζε να περιοριστούν, προτιμούσαν να θάβουν τους νεκρούς τους σε ελεύθερο χώρο, δημιουργώντας σταδιακά νέες συστάδες τάφων που εμφανίζονταν σα νησίδες στην πεδιάδα, μέχρις ότου να καλυφθούν τα μεταξύ τους κενά. Η οριζόντια επέκταση είναι ο κανόνας. Ενδεικτική για αυτό είναι η επιλογή της θέσης του τάφου του Φιλίππου στο δυτικό άκρο του νεκροταφείου, όπου υπήρχε άφθονος διαθέσιμος χώρος. Για τον ίδιο λόγο προφανώς και η Μεγάλη Τούμπα που αργότερα⁷ κάλυψε τον παλαιότερο τύμβο των βασιλικών τάφων επεκτάθηκε έκκεντρα προς τα βόρεια και βορειοδυτικά, γιατί στα νότια και ανατολικά ο χώρος ήταν κατειλημμένος από παλαιότερες ταφές. Οι περιπτώσεις κάθετης επέκτασης, όπου νεότεροι ταφικοί λάκκοι έχουν διαταράξει παλιότερους τάφους, είναι εξαίρεση και είτε επιβάλλεται για ειδικούς λόγους⁸ είτε πρόκειται για νεότερες ταφές που έγιναν μετά το 168 π.Χ., οπότε ύστερα από την κατάλυση του βασιλείου από

σωστική ανασκαφή για την κατασκευή της επαρχιακής οδού Βεργίνας-Παλατιτσίων, βλ. Πέτσας (1962-63) και (1964), ενώ στα βορειοανατολικά ανασκάφηκε από τον Ανδρόνικο η συστάδα της τούμπας Μπέλλα που χρονολογείται στον 3ο και 2ο αι. π.Χ., βλ. Ανδρόνικος (1984) 35 κ.ε.

5. Όπως σε παραθαλάσσιες περιοχές όπου τα νεκροταφεία βρίσκονται συνήθως στην άγονη αμμουδερή παραλία, π.χ. Σαμοθράκη (Καραδήμα - Κουτσομανής, ΑΕΜΘ 6, 1992, 677 κ.ε.), Πάρος (Χ. Ντούμας, ΑΔ 17, 1962, Χρον., 273), Άκανθος (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, ΑΕΜΘ 1, 1987, 297 κ.ε.), Μένδη (Βοκοτοπούλου - Μοσχονησιώτου, ΑΕΜΘ 4, 1990, 411 κ.ε.) κτλ. ή σε ορεινά μέρη όπως π.χ. στη Θήρα [D. Kurtz - J. Boardman, *Thanatos* (1985) 212], στη Βίτσα [Βοκοτοπούλου, Βίτσα, Τα νεκροταφεία μιας Μολοσσικής κώμης (1986)] κτλ.

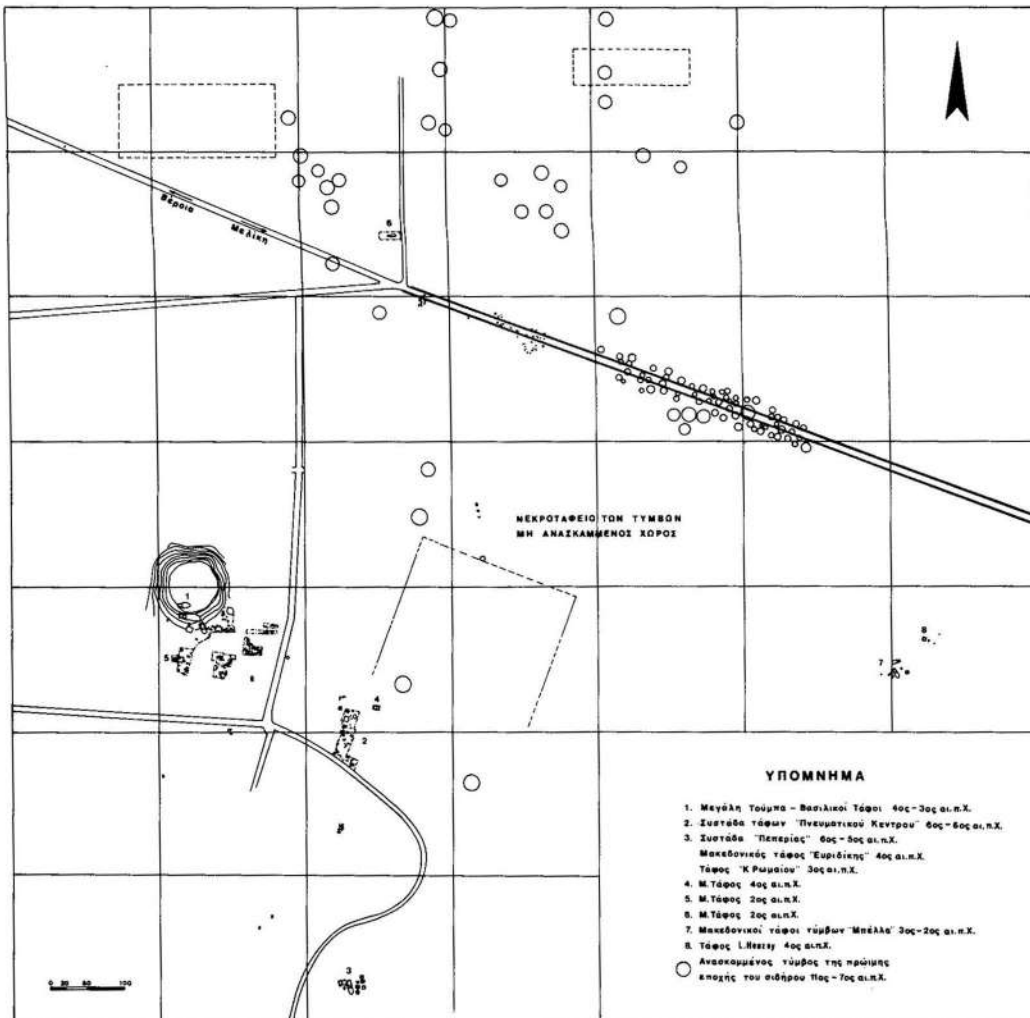
6. Πρβλ. Πέτσας, ό.π. και Ανδρόνικος (1969) 22 κ.ε., 27, 31 κ.ε., 43, 58.

7. Αυτό αποδεικνύεται από τη στρωματογραφία. Ενώ αρκετές από τις επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν στην επίχωση της Μ. Τούμπας χρονολογούνται στο τέλος του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Βλ. Ανδρόνικος (1984) 55 κ.ε. και Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Τα επιτάφια μνημεία από τη Μ. Τούμπα της Βεργίνας (1984).

8. Όπως π.χ. στη συστάδα των εξαιρετικά πλούσιων γυναικείων ταφών στα βορειοδυτικά του κεντρικού τμήματος της αρχαίας πόλης, όπου διαπιστώθηκε ότι ο νεότερος μακεδονικός «τάφος του Ρωμαίου» αλλά και «ο τάφος της Ευρυδίκης» είχαν διαταράξει αρχαϊκές ταφές. Παρά τη στενότητα του περιορισμένου από το ρέμα αλλά και τα γειτονικά κτίσματα της πόλης χώρου που ήταν ήδη γεμάτος από παλαιότερους τάφους φαίνεται ότι για κάποιο ειδικό λόγο που δε γνωρίζουμε οι εξέχουσες νεκρές των δύο μακεδονικών τάφων του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. (η παρουσία του μαρμάρινου θρόνου στον «τάφο του Ρωμαίου» μπορεί να θεωρηθεί σαν ένδειξη για τον προσδιορισμό του φύλου του κατόχου του) έπρεπε να ταφούν εδώ.

ΑΙΓΑΙ - ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

(ΒΕΡΓΙΝΑ 1996)

Σχ. 1.

τους Ρωμαίους παρατηρείται μια γενικότερη τάση κατάλυσης της παραδοσιακής ιεραρχίας που είναι εμφανής και στην κατάργηση του πολεοδομικού ιστού της πόλης⁹.

Αντίθετα με τις ταφές της πρώιμης εποχής του σιδήρου που διατάσσονται ακτινωτά γύρω από το κέντρο του τύμβου¹⁰ οι ταφές της ιστορικής εποχής βρίσκονται σε

9. Στο ά' μισό του 2ου αι. π.Χ. παρατηρείται παντού στα ανασκαμμένα τμήματα της πόλης μια εκτεταμένη καταστροφή που σχετίζεται ίσως με την κατάλυση του μακεδονικού βασιλείου από τους Ρωμαίους μετά την οποία τα νέα οικοδομήματα χτίζονται συχνά με υλικό σε β' χρήση που μπορεί να προέρχεται από δημόσια κτίρια ακόμη και ιερά ενώ στην ακρόπολη τα σπίτια καταπατούν το τείχος που δεν υφίσταται πια. Βλ. Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 1, 1987, 117 και Φάκλαρης, ΑΕΜΘ 3, 1989, 37 κ.ε., ΑΕΜΘ 6, 1992, 59 κ.ε., ΑΕΜΘ 7, 1993, 61 κ.ε.

10. Ανδρόνικος (1969) 151 κ.ε.

σχεδόν παράλληλες σειρές ή σχηματίζουν συστάδες που υποβάλλουν την εντύπωση της συνάφειας. Στην περίπτωση αυτή είναι πιθανόν οι ταφές να ανήκαν σε μέλη της ίδιας οικογένειας και να σκεπάζονταν από κοινό τύμβο ή να ορίζονταν επιφανειακά από ενιαίο περίβολο.

Όλοι οι ταφικοί λάκκοι που χρονολογούνται μετά το τέλος της πρώιμης εποχής του σιδήρου είναι προσανατολισμένοι σύμφωνα με τα σημεία του ορίζοντα κατά τον άξονα βορρά-νότου ή ανατολής-δύσης φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες αρχαίες νεκροπόλεις¹¹.

Στα αρχαϊκά χρόνια οι ταφές ακολουθούν τον ένα ή τον άλλο άξονα. Στον 5ο και στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. φαίνεται να κυριαρχεί ο άξονας βορρά-νότου, ενώ από τα χρόνια του Φιλίππου Β' και ύστερα ο άξονας ανατολής-δύσης γίνεται ο αποκλειστικός κανόνας¹².

Όταν ο λάκκος είναι προσανατολισμένος κατά τον άξονα βορρά-νότου, οι νεκροί ανεξάρτητα από το φύλο τους θάβονται με το κεφάλι προς τα νότια. Στην άλλη περίπτωση η θέση του νεκρού διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο του, οι γυναίκες έχουν το κεφάλι στην ανατολή, οι άντρες στη δύση¹³.

Ιδιαίτερα μεγάλη πυκνότητα ταφών παρατηρείται στα νοτιοανατολικά των βασιλικών τάφων της Μεγάλης Τούμπας, όπου σχηματίζεται μια σειρά παράλληλων ταφικών λάκκων που απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους. Η κανονικότητα αυτή σχετίζεται ίσως με την παρουσία εδώ ενός δρόμου που οδηγούσε από την πόλη προς τα δυτικά, προς τον οποίο θα ήταν προσανατολισμένο και το λεγόμενο «ηρώο» των βασιλικών τάφων.

Το δείγμα των ταφών που ερευνήθηκαν περιλαμβάνει ταφικά μνημεία διάφορων τύπων. Οι πιο απλοί, οι πιο φτωχοί και, όπως φαίνεται, οι νεότεροι τάφοι είναι οι κεραμοσκεπείς που σχεδόν πάντα είναι ακτέριστοι και μπορούν να χρονολογηθούν μόνο από τη στρωματογραφική τους σχέση με τους υπόλοιπους. Οι πιο συνηθισμένοι είναι οι απλοί ορθογώνιοι λάκκοι, οι λεγόμενοι λακκοειδείς τάφοι, το μέγεθος και το βάθος των οποίων κυμαίνεται ανάλογα με την ηλικία και βέβαια με την κοινωνική θέση των κατόχων τους¹⁴.

Στον πυθμένα των λάκκων σχηματίζεται συνήθως ένα αρκετά πλατύ σκαλοπάτι, κατά μήκος της μιας πλευράς του οποίου ανοίγεται ο στενότερος κυρίως τάφος στον

11. Πρβλ. π.χ. τη νεκρόπολη του δωρικού Τάραντα, C. W. Neef, *Catalogo del Museo Archeologico di Taranto III*, 1, 1994, 189 κ.ε.

12. Στο νεκροταφείο της Σφηκιάς που βρίσκεται περ. 20 χλμ. νοτιοδυτικά της Βεργίνας στα Πιέρια οι τάφοι του 6ου αι. π.Χ. είναι προσανατολισμένοι κατά τον άξονα Β-Ν με το κεφάλι του νεκρού προς τον βορρά, ενώ οι τάφοι της κλασικής και της ελλημιστικής εποχής είναι προσανατολισμένοι κατά τον άξονα Α-Δ. Πρβλ. Κοτταρίδου ΑΕΜΘ 8, 1994 και ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση).

13. Το έθιμο αυτό διαπιστώνεται και σε άλλα μακεδονικά νεκροταφεία, στην Αιανή, στην Πιερία, στην περιοχή του Ανθεμούντος, στη Σίνδο κτλ. Βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή ΑΕΜΘ 2, 1988, 19 κ.ε.· Μπέσιος, ΑΕΜΘ 4, 1990, 241 κ.ε., ΑΕΜΘ 6, 1992, 245 κ.ε., ΑΕΜΘ 7, 1993, 201 κ.ε., ΑΕΜΘ 8, 1994 και ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση)· Λαζαρίδου, ΑΕΜΘ 1990 (προφ. ανακοίνωση).

14. Υπάρχουν λακκοειδείς τάφοι ακτέριστοι ή πολύ φτωχοί, αλλά και εξαιρετικά πλούσιοι, όπως στην περίπτωση της συστάδας της Πεπερίας που θυμίζει τους πολύχρυσους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών. Βλ. Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ 2, 1988, 1 κ.ε.· Κοτταρίδου ΑΕΜΘ 3, 1989, 1 κ.ε.

οποίο τοποθετείται ο νεκρός.

Η θέση των κτερισμάτων, τα σποραδικά ίχνη ξύλου που σώθηκαν, όπου το επέτρεψε η χημική σύσταση του εδάφους, καμιά φορά και τα σιδερένια καρφιά μαρτυρούν την παρουσία ξύλινης σαρκοφάγου ή ενός είδους ξύλινης επένδυσης στις παρειές του λάκκου, επάνω στην οποία πατούσε το σανιδένιο κάλυμμα που θα εξασφάλιζε την προστασία της ταφής από τα χώματα της επίχωσης¹⁵. Σε μερικές σπάνιες περιπτώσεις παρατηρήθηκε επίστρωση του δαπέδου με καθαρό κιτρινωπό πηλόχωμα, ενώ σε έναν τάφο¹⁶ που ανήκε σε έναν πολεμιστή και χρονολογείται στα χρόνια του Φιλίππου Β' στο δάπεδο του ευρύχωρου λάκκου διακρίνονται σαφώς τέσσερις μεγάλες κυκλικές οπές για τη στερέωση των ποδιών της ξύλινης κλίνης.

Λιγότερο συνηθισμένοι είναι οι χτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που κατά κανόνα είναι μεγαλύτεροι και περισσότερο μνημειακοί από τους λακκοειδείς. Υποτυπώδεις «κιβωτιόσχημοι τάφοι» με τοιχώματα από αργολιθοδομή εμφανίζονται ήδη στους τύμβους της πρώιμης εποχής του σιδήρου¹⁷. Με καλοαρμοσμένους αργούς λίθους που σχηματίζουν ισχυρά τοιχώματα είναι χτισμένοι δύο τάφοι της συστάδας του Πνευματικού Κέντρου που χρονολογούνται στον 6ο αι. π.Χ., οι εσωτερικές διαστάσεις των οποίων φτάνουν τα 2x2 μ. περίπου. Στις αρχές του 5ου αιώνα το δάπεδο και τα τοιχώματα μερικών μεγάλων ταφικών λάκκων επενδύονται με πλάκες από πωρόλιθο, ενώ στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα οι χτισμένοι με πωρόλιθο κιβωτιόσχημοι τάφοι γίνονται αρκετά ευρύχωρες υπόγειες αίθουσες με λευκά κονιάματα και χρωματιστές διακοσμητικές ταινίες στους τοίχους¹⁸.

Λιγότερο εντυπωσιακά από τον πωρόλιθο αλλά εξίσου αποτελεσματικά σε δομικό υλικό τα ωμά πλιθιά χρησιμοποιήθηκαν και αυτά και μάλιστα αρκετά συχνά για να επικαλυφθούν οι παρειές των ταφικών λάκκων. Χαρακτηριστικός για τις δυνατότητες που παρέχουν τα ωμά πλιθιά στην ταφική αρχιτεκτονική είναι ένας μεγάλος (εσωτερικές διαστάσεις 2x3 μ. περ.) πλινθόκτιστος τάφος του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκε πολύ κοντά στους βασιλικούς τάφους της Μ. Τούμπας, ο οποίος ήταν σκεπασμένος με ογκώδεις πωρόπλινθους και στους τοίχους έφερε κονιάματα με γραπτά πολύχρωμα κοσμήματα¹⁹. Ο τάφος αυτός ήταν συλημένος, όμως τα λίγα σπαράγματα επίχρυσων γάλκινων στεφανιών και χρυσωμένων πήλινων μορφών που ξέφυγαν την προσοχή των τυμβωρύχων μαρτυρούν ότι φιλοξενούσε μια αρκετά πλούσια ταφή.

Η προσπάθεια της δημιουργίας μιας μνημειακής υπόγειας αίθουσας οδήγησε

15. Ανάλογες κατασκευές που μάλιστα λόγω της σύστασης του εδάφους άφησαν σαφή ίχνη στο χώμα διαπιστώθηκαν και στο αρχαίο νεκροταφείο της Σφηκιάς στα Πιέρια, Βλ. Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 8, 1994 και ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση).

16. Ανασκάφηκε το 1996 στα νότια της Μ. Τούμπας.

17. Πρβλ. π.χ. Ανδρόνικος (1969) τύμβος Ε ταφή VIII, τύμβος Ρ ταφή II, τύμβος ΑΑ ταφή V κτλ.

18. Τάφος Κ1 (430-420 π.Χ.) της συστάδας της Πεπερίας, Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 3, 1989, 1 κ.ε., τάφος Κ5 (430-420 π.Χ.) της συστάδας του Πνευματικού Κέντρου.

19. Διακρίνεται ένα ιωνικό κυμάτιο, ίχνη από χρωματιστές ταινίες, ίσως και ίχνη από κάποιο φυτικό διάκοσμο, αλλά μέχρι τώρα δεν ολοκληρώθηκε η συντήρηση και η μελέτη των θραυσμάτων.

στους καμαροσκεπείς μακεδονικούς τάφους²⁰ και δεν είναι βέβαια απλή σύμπτωση η ανακάλυψη το 1987 στη βασιλική νεκρόπολη των Αιγών του παλαιότερου ως τώρα γνωστού μνημείου αυτής της κατηγορίας. Ο λαμπρός μακεδονικός «τάφος της Ευρυδίκης» που εξωτερικά δίνει την εντύπωση ενός απλού, αλλά τεράστιου κιβωτιόσχημου χρονολογείται με ακρίβεια στα 344/43 π.Χ.²¹ και δίνει απαντήσεις σε πολλά προβλήματα σχετικά με την καταγωγή και την εξέλιξη του τύπου των μακεδονικών τάφων.

Στη νεκρόπολη των Αιγών παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση μνημείων αυτού του τύπου, γεγονός που δε μοιάζει τυχαίο. Συνολικά βρέθηκαν ως τώρα δώδεκα μακεδονικοί τάφοι²². Ο τελευταίος, ένας από τους νεότερους της σειράς, βρέθηκε φέτος στα νότια των βασιλικών τάφων. Χτισμένος στη σχιά της Μεγάλης Τούμπας χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. και φαίνεται ότι κατασκευάστηκε μετά τη μεγάλη καταστροφή των Αιγών που ίσως σχετίζεται με την κατάλυση του βασιλείου από τους Ρωμαίους το 168 π.Χ. και τις αναταραχές που ακολούθησαν. Ο τάφος αποτελείται από ένα χώρο με άνοιγμα προς τα ανατολικά, δεν έχει ιδιαίτερα διαμορφωμένη πρόσοψη και είναι χτισμένος ολόκληρος με υλικό σε δεύτερη χρήση, κυρίως με κομμάτια πώρινων κιόνων που προέρχονται ίσως από κάποιο στωικό οικοδόμημα της πόλης. Και αυτός ο τάφος, όπως και όλοι οι υπόλοιποι μακεδονικοί τάφοι των Αιγών με εξαίρεση τους δύο βασιλικούς τάφους της Μ. Τούμπας, ήταν συλημένος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύληση εδώ είναι ένα φαινόμενο γενικευμένο που τείνει να γίνει ο κανόνας και συχνά παρατηρείται ακόμη και σε απλούς λακκοειδείς τάφους που δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσιοι, γεγονός που δικαιώνει βέβαια την αρχαία φήμη της πολύχρυσης νεκρόπολης των Αιγών, αλλά δυσκολεύει την αρχαιολογική έρευνα. Η δίψα του εύκολου κέρδους οδήγησε τους αρχαίους τυμβωρύχους να αναζητήσουν την τύχη τους στα σκιερά υπόγεια των τάφων, αφήφώντας τον φόβο και το μιάσμα. Και είναι η ίδια η απληστία τους που κίνησε τον μοχλό της τιμωρίας, αφού συχνά οι ανιέροι σύντροφοι για να είναι λιγότεροι στη μοιρασιά του κέρδους δολοφόνησαν ο ένας τον άλλο και άφησαν «βιαιοθάνατους» να στοιχειώνουν τα μνημεία που οι ίδιοι είχαν λίγο πριν παραβιάσει²³.

20. Πρβλ. Ανδρόνικος, BSA 82, 1987, 1 κ.ε.

21. Στη νεκρική πυρά βρέθηκαν θραύσματα από τουλάχιστον δύο παναθηναϊκούς αμφορείς με το όνομα του Λυκίσκου επωνύμου άρχοντος του έτους 344/43 π.Χ., ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο ερυθρόμορφες αρυβαλοειδείς λήκυθοι του «ζωγράφου των Μυστών» βλ. και Κοτταρίδη, «Βασιλικές πυρές στη νεκρόπολη των Αιγών», Πρακτικά VI διεθνούς συνεδρίου για την Αρχαία Μακεδονία (υπό έκδοση).

22. «Ο τάφος της Ευρυδίκης», 344 π.Χ., ο τάφος του Φιλίππου, 336 π.Χ., ο τάφος III της Μ. Τούμπας, περ. 310 π.Χ., «ο τάφος του Ηευζέε» και ο τάφος του Πνευματικού Κέντρου, τέλος 4ου αι. π.Χ., ο τάφος με τους ελεύθερους κίονες, «ο τάφος του Ρωμαίου» και «ο τάφος του πολεμιστή», α' μισό 3ου αι. π.Χ., ο τάφος με την κλίνη και ο τάφος III της τούμπας Μπέλλα, τέλος 3ου - αρχές 2ου αι. π.Χ., ο τάφος στα βορειοανατολικά της Βεργίνας και ο τάφος του 1997 στα νότια της Μ. Τούμπας, τέλος του 2ου αι. π.Χ.

23. Ένας νεκρός τυμβωρύχος βρέθηκε στον προθάλαμο και ένας δεύτερος επάνω από την οροφή του «τάφου της Ευρυδίκης» και δύο άλλοι μπροστά στην οπή σύλησης του κιβωτιόσχημου τάφου K3 της

Ταφές ανδρών, γυναικών και παιδιών βρίσκονται η μια δίπλα στην άλλη, ανακατεμένες, στις σειρές και στις οικογενειακές συστάδες και παρουσιάζουν στενή χρονική αλληλουχία. Εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελεί μια ομάδα δέκα λακκοειδών τάφων σε ένα απομονωμένο σημείο στο δυτικότετο άκρο της νεκρόπολης. Εδώ και οι δέκα νεκροί είναι άνδρες, ίσως στρατιώτες που πέθαναν το πρώτο μισό του 4ου προ-χριστιανικού αιώνα, λίγο πριν πάρει την εξουσία ο Φίλιππος Β'²⁴.

Μια άλλη ομάδα που με πολλούς τρόπους εξαιρείται και εξαιρείται από τη συνολική εικόνα είναι οι εννέα σπουδαίοι τάφοι που βρέθηκαν στα βορειοδυτικά της πόλης σε μια περίοπτη θέση²⁵. Όλοι ανήκουν σε γυναίκες. Μια από αυτές ήταν πιθανότατα η βασίλισσα Ευρυδίκη, η μητέρα του Φιλίππου Β', μια άλλη, η νεκρή του μόνου από τους λακκοειδείς που δεν είχαν βρει οι τυμβωρύχοι, είχε στα δεξιά της σκήπτρο κεντημένο με κεκριμπάρια, σημάδι αξιώματος, ανάλογο ίσως με τους τρίδυμους διπλούς πελέκεις της πρώιμης εποχής του σιδήρου που βρέθηκαν στο νεκροταφείο των τύμβων²⁶. Η επιγραφή «Πεπερίας» που ήταν χαραγμένη στην ασημένια φιάλη που βρισκόταν στα πόδια της νεκρής —το παλαιότερο γραπτό μνημείο που έχουμε από τις Αιγές— και πιθανότατα δηλώνει τον κτήτορα του αντικειμένου μας φανέρωσε το όνομα της πολύχρυσης αρχόντισσας που πέθανε γύρω στα 500 π.Χ., λίγο πριν πάρει την εξουσία ο Αλέξανδρος ο Α'. «Έξοχος άλλων», οι γυναίκες που ήταν θαμμένες εδώ μοιάζουν να ανήκουν στη βασιλική οικογένεια, μερικές μάλιστα ίσως ήταν και οι ίδιες φορείς κάποιου ιερατικού αξιώματος.

Ως προς τον πλούτο και τη μνημειακότητά τους ξεχωρίζει και μια άλλη ομάδα κιβωτιόσχημων τάφων του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν κοντά στο Πνευματικό Κέντρο της Βεργίνας²⁷ και βέβαια η ομάδα των βασιλικών τάφων της Μεγάλης Τούμπας.

Οι περισσότεροι όμως από τους τάφους που ερευνήθηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια ανήκαν σε κοινούς θνητούς και έτσι μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα για τη ζωή στις Αιγές πέρα και πίσω από τη λάμψη της βασιλικής χλιδής, δίνοντάς μας συγχρόνως ένα ρεαλιστικό κριτήριο, ιδιαίτερα αξιόπιστο, γιατί προέρχεται από τον ίδιο τόπο και τον ίδιο χρόνο, ώστε να εκτιμήσουμε σωστά την κοινωνική ιεράρχηση και τη διαφοροποίηση που εκφράζεται, μέσα από τα ταφικά έθιμα της μακεδονικής πρωτεύουσας.

Η συνηθισμένη ταφική πρακτική που εφαρμόζεται κατά παράδοση στις Αιγές εί-

ίδιες συστάδες. Βλ. Κοτταρίδου ΑΕΜΘ 4, 1990, 35 κ.ε.

24. Πρβλ. Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 8, 1994 (υπό έκδοση).

25. Πρβλ. Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 3, 1989, 1-11.

26. Συνολικά βρέθηκαν έξι τρίδυμοι διπλοί πελέκεις, Ανδρόνικος (1969) 248 κ.ε., εικ. 87· Πέτσας, (1961-62) 247 κ.ε., πίν. 134, 150· Romiropoulou - Kilian-Dirlmeier (1989) 130 εικ. 26,7· λόγω της κατασκευής τους προφανώς μη χρηστικού χαρακτήρα, όλοι σε τάφους ιδιαίτερα πλούσια ντυμένων γυναικών και μπορεί κανείς με βεβαιότητα πια να πει ότι πρόκειται για σύμβολο που χαρακτηρίζει την ιδιαίτερη θέση ή λειτουργία της νεκρής. Πρβλ. Ανδρόνικος (1969) 160, 250 και Romiropoulou - Kilian-Dirlmeier (1989) 131 όπου και παραδείγματα από άλλες περιοχές, πάντα από τάφους γυναικών, και βιβλιογραφία.

27. Πρβλ. Κοτταρίδου - Ρήγα, ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση).

ναι ο ενταφιασμός. Ο νεκρός είναι ξαπλωμένος ανάσκελα με τα χέρια στο πλάι κατά μήκος του κορμού. Τα ανασκαφικά δεδομένα —κτιστά πόδια, οπές στήριξης, υπολείμματα ελεφαντοστέινων και μετάλλινων διακοσμητικών στοιχείων και οφθαλμών από κεχριμπάρι— μαρτυρούν την ύπαρξη στους πλούσιους κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους του 6ου και του 5ου προχριστιανικού αιώνα κλινών διακοσμημένων που προαναγγέλλουν τις χρυσελεφαντοστέινες των μακεδονικών τάφων του 4ου αι. π.Χ.²⁸. Απλούστερες ξύλινες κλίνες ή φορεία δεν αποκλείεται να υπήρχαν και σε ταπεινότερους τάφους, αλλά είναι σχεδόν αδύνατο να εντοπιστούν τα ίχνη τους²⁹.

Οι νεκροί ήταν ντυμένοι με ένα ή περισσότερα φορέματα³⁰. Οι άντρες φορούσαν τη μάλλινη χλαίνη που τύλιγε το σώμα, κλείνοντας στο στήθος με μία ή δύο διπλές περόνες, χάλκινες ή σιδερένιες. Στο δεξί χέρι φορούσαν συχνά ένα ή περισσότερα δαχτυλίδια, σιδερένια, χάλκινα και σπανιότερα ασημένια. Τις περισσότερες φορές στη σφενδόνη του δαχτυλιδιού υπάρχει έγκοιλη παράσταση που θα τη χρησιμοποιούσαν σαν σφραγίδα. Στα χρόνια του Φιλίππου εμφανίζονται τα χάλκινα επίχρυσα νεκρικά στεφάνια και μερικοί νεκροί, άνδρες κατά κανόνα, φορούσαν τέτοια στεφάνια στο κεφάλι τους.

Στις γυναικείες ταφές ένα ή δύο ζευγάρια τοξωτές πόρπες —χάλκινες και σπανιότερα ασημένιες— στη θέση των ώμων και των μπράτσων μαρτυρούν την παρουσία του χιτώνα, ενώ οι λιγότερο συνηθισμένες περόνες την παρουσία του πέπλου. Στα κλασικά χρόνια της μόδας είναι τα λιτά σκουλαρίκια σε σχήμα Ω, στα ελληνιστικά εμφανίζονται μικροί χρυσοί έρωτες, αλλά και απλοί ασημένιοι κρίκοι. Υπάρχουν ακόμη χρυσά περιάπτα με τη μορφή βελανιδιού, κολιέ από γυάλινες ή επίχρυσες πήλινες χάντρες και δαχτυλίδια σαν των ανδρών, χάλκινα και ασημένια.

Αντίθετα με τις γυναίκες του λαού, οι βασίλισσες και οι αρχόντισσες σαν την Πεπερία κατεβαίνουν στον Άδη πατώντας σε σόλες χρυσές³¹, ντυμένες στο χρυσό και στην πορφύρα από το κεφάλι ως τα πόδια. Το ασήμι και κυρίως το χρυσάφι ήταν το υλικό, η κοκκίδωση και το περίτεχνο συρματερό η τεχνική για να γίνουν τα κοσμήματα που αγαπούσαν οι κυράδες της αυλής των Αιγών. Όμως δε λείπουν και τα πιο περίεργα υλικά. Μια νεκρή του 6ου αι. π.Χ. είχε μαζί της βαριές σιδερένιες περόνες που θυμίζουν περισσότερο όπλο παρά κόσμημα, ενώ το περίτεχνα επεξεργασμένο κε-

28. Για τις χρυσελεφαντοστέινες κλίνες των βασιλικών τάφων της Μ. Τούμπας βλ. Ανδρόνικος (1984) 121 κ.ε. και 221 κ.ε. και Κοτταρίδου, Βεργίνα, η Μεγάλη Τούμπα (1994) 96 κ.ε. Γενικά για τις κλίνες των μακεδονικών τάφων, Κ. Σισμανίδης, Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων (1990).

29. Πρβλ. Kurtz - Boardman (1985) 81 κ.ε.

30. Για τις νεκρικές τελετές και τα ταφικά δώρα γενικά πρβ. Kurtz - Boardman (1985) 169 κ.ε., 237 κ.ε. όπου και βιβλιογραφία, ειδικά για την αττική βλ. Morris, Death-Ritual and social Structure in classical Antiquity (1992) 103 κ.ε., όπου και η κοινωνιολογική προσέγγιση του ζητήματος και νεότερη σχετική βιβλιογραφία. Ειδικά για τα ταφικά δώρα στη Μακεδονία των αρχαϊκών χρόνων πρβ. και τον κατάλογο της έκθεσης Σίνδος (1985) και τα σχετικά λήμματα του καταλόγου της έκθεσης Μακεδόνες, οι Έλληνες του βορρά (1993) και επανεκδόσεις.

31. Ασημένιες επίχρυσες στην ορατή τους πλευρά σόλες είχαν τα υποδήματα της Πεπερίας και ολόχρυσες τα υποδήματα της νεκρής του συλημένου λακκοειδούς τάφου ΑΙV πρβ. Κοτταρίδου (1989) 1 κ.ε., 7.

χριμπαρένιο κολιέ που ανήκε σε μια από τις νεκρές της συστάδας της Πεπερίας είναι μοναδικό για τον ελληνικό χώρο. Η επεξεργασία του κοσμήματος αυτού φαίνεται από την τεχνοτροπία του να έγινε στην ιταλική χερσόνησο, στην κοιλάδα του Πάδου η κάπου νοτιότερα, γεγονός που μαρτυρεί τις επαφές των Αιγών όχι μόνο με την ανατολή αλλά και με τη δύση.

Όσο απαραίτητα για τις γυναίκες τα κοσμήματα, τόσο και περισσότερο για τους άντρες τα όπλα τους συνοδεύουν τον πολεμιστή στον τάφο, χαρακτηρίζοντάς τον, μαρτυρώντας τη θέση του ανάμεσα στους ζωντανούς. Δύο δόρατα ή ακόντια με σιδερένιες αιχμές, τοποθετημένα στα δεξιά του νεκρού είναι ο κανόνας από τον 5ο προχριστιανικό αιώνα και μετά. Συνήθως ο οπλισμός του νεκρού συμπληρώνεται με ένα μικρό σιδερένιο μαχαίρι με ξύλινη ή κοκάλινη λαβή. Εντελώς σπάνια σε ενταφιασμούς είναι τα σπαθιά. Στο δείγμα που ερευνήθηκε βρέθηκαν μόνο δύο σε δύο λακκοειδείς τάφους της εποχής του Φιλίππου Β'. Το ένα μάλιστα από αυτά ήταν μια μάχαιρα με ελεφαντοστέινη πτηνόσχημη λαβή και ξύλινη θήκη με ασημένιους κρίκους για τον τελαμώννα. Αμυντικά όπλα δεν αναγνωρίστηκαν. Ένα άλλο τυπικά αντρικό εξάρτημα, τη στλεγγίδα, σιδερένια ή, σπανιότερα, χάλκινη τη βρίσκουμε από τον 6ο αιώνα ως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια ακόμη και στους πιο φτωχούς τάφους.

Ο οβολός για την πληρωμή του Χάρου³² τείνει και εδώ να γίνει συνήθεια από τις αρχές του 4ου και μετά. Ο νεκρός κρατά συνήθως στο δεξί του χέρι και σπανιότερα στο στόμα του ένα, καμιά φορά και δύο, χάλκινα νομίσματα. Τον 2ο αι. π.Χ. συνήθιζον να τοποθετούν το νόμισμα μέσα σε ένα κυάθιο που το κρατά ο νεκρός στο χέρι. Τα υπόλοιπα κτερίσματα, συνήθως πήλινα αγγεία, τοποθετούνται στον λάκκο κοντά στα πόδια του νεκρού, μια συνήθεια που αλλάζει τον 2ο αι. π.Χ., και τα αγγεία συγκεντρώνονται πίσω από το κεφάλι του.

Οι νεκροί πάντα διφούν³³. Χοές είναι το αγαπημένο τους πρόσφορο, ένα ποτήρι, κάποτε και ένα κανάτι ή ένα σταμνί τα πιο συνηθισμένα εφόδια για το ταξίδι. Στις ταφές της πρώιμης εποχής του σιδήρου βρίσκεται σχεδόν πάντα μια πήλινη οπισθό-τητη πρόχους και ένα καθαρόσχημο αγγείο ή ένα κύπελο³⁴. Στα αρχαϊκά χρόνια το ποτήρι μπορεί να είναι ένας ντόπιος πήλινος κάνθαρος ή μια ακριβή κύλικα από την Αττική³⁵ ή την Ιωνία ή ακόμη και μια κορινθιακή κοτύλη. Οι ομφαλωτές φιάλες —το αγγείο που προορίζεται κατ' εξοχήν για τις σπονδές— πήλινες, ασημένιες, κυρίως όμως χάλκινες βρέθηκαν σε ποσότητες, αλλά μόνο σε ταφές που γενικά

32. Πρβλ. Αριστ., Βάτραχοι 140, Kurtz - Boardman (1985) 249 κ.ε. Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση στο θέμα I. Morris (1992) 104 κ.ε.

33. Βλ. π.χ. Αισχύλος, Χοηφόροι, Σοφοκλής, Ηλέκτρα, 84, Ευριπίδης, Άλκηστις, 74 κ.ε., 424 κτλ. Πρβλ. και M. Minck, Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten, Philologus Suppl. XIV (1921), A. B. Cook, Zeus III (1940) 354 κ.ε. 370 κ.ε. Ginounés, Balaneutiki (1962) 239 κ.ε.

34. Ανδρόνικος (1969) 163 κ.ε.

35. Πρβλ. π.χ. την αττική μελανόμορφη ταινιωτή κύλικα και την κύλικα τύπου Kassel από τον λακκοειδή τάφο ΛΙ της συστάδας της Πεπερίας (Κοτταρίδου, Μακεδόνες, οι Έλληνες του βορρά, αρ. 127) ή τις ιωνικές κύλικες από τη συστάδα του Πνευματικού Κέντρου.

ξεχωρίζουν για τον πλούτο τους³⁶.

Τον 5ο αι. π.Χ. εμφανίζονται και στις Αιγές οι άποδες μελαμβαφείς αττικές κύλικες, όμως από τα μέσα και μετά ως τα χρόνια του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.) επικρατεί ο σκύφος, συνήθως μελαμβαφής, κάποτε με ωραίες ερυθρόμορφες παραστάσεις, φερμένος από την Αττική ή και σαν ντόπια απομίμηση. Παράλληλα εμφανίζεται ο μικρότερος, ίσως και φθηνότερος σκύφος τύπου *bolsal* που από το τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. επικρατεί για να δώσει και αυτός τη θέση του στους μικρούς μελαμβαφείς καθάρους που θα γίνουν αγαπητοί στα ελληνιστικά χρόνια.

Η οπισθόμητη πρόχους, το παραδοσιακό μακεδονικό αγγείο, εξακολουθεί να είναι πολύ αγαπητή στις Αιγές και μετά το τέλος της εποχής του σιδήρου. Έτσι λίγο μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. ένα κορινθιακό κεραμικό εργαστήριο κατασκευάζει μια τέτοια για τους πελάτες από τον βορρά³⁷, ενώ στη Μακεδονία τα αγγεία αυτά εξακολουθούν να παράγονται ακόμη και τον 4ο αι. π.Χ., από τα μέσα του οποίου απλές αβαφείς οινοχόες στον τύπο της όλπης θα αντικαταστήσουν τις προηγούμενες, για να δώσουν και αυτές με τη σειρά τους τη θέση τους στους ελληνιστικούς αρυτήρες μέσα στους οποίους κάποτε τοποθετείται ένα λυχνάρι.

Τον 4ο αι. π.Χ. αρκετά δημοφιλείς είναι οι αττικές ερυθρόμορφες πελίκες που στις Αιγές έχουν παράδοση από την εποχή του Ερμώννακτος (470-460 π.Χ.)³⁸ και απευθύνονται βέβαια σε πελάτες πρόθυμους να πληρώσουν κάτι παραπάνω. Πολύ πιο σπάνιοι είναι οι κρατήρες. Μόνο δύο-τρία τέτοια παραδείγματα είναι ως τώρα γνωστά και αυτοί προέρχονται από ταφές-καύσεις που είναι πλουσιότερες από τους απλούς ενταφιασμούς. Οι αμοφορείς με τη μεγάλη χωρητικότητα μοιάζουν να είναι προνόμιο των πλουσίων³⁹ και μόνο τα απλά άβαφα σταμινιά, οι «μακεδονικοί» αμοφορείς των υστεροελληνιστικών χρόνων⁴⁰ θα γίνουν συνηθισμένο ταφικό δώρο για τους πολλούς. Μια άλλη κατηγορία αγγείων που σχετίζονται με καθημερινές ανάγκες, τα διάφορα σκυφίδια, τα πινάκια και οι λεγόμενες «αλατιέρες», εισαγμένα από την Αττική ή ντόπιες απομιμήσεις εμφανίζονται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. και παραμένουν αρκετά δημοφιλή ως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια, όμως ποτέ δε βρέθηκαν σ' αυτά ίχνη τροφής.

Στενά συνδεδεμένο με τις ταφικές τελετές είναι το αρωματικό λάδι. Αγγεία που σχετίζονται με αυτές τις πρακτικές, εξάλειπτρα και κάθε είδους μυροδοχεία, είναι από τα πιο χαρακτηριστικά και κοινά κτερίσματα στη νεκρόπολη των Αιγών ανεξάρτητα από το φύλο του νεκρού. Τα εξάλειπτρα, κορινθιακά, αττικά και ντόπια κυριαρχούν τον 6ο και ως το τέλος του 5ου αι. π.Χ. Οι κορινθιακοί αρύβαλοι, δημοφιλείς τον 6ο

36. Στην ταφή της Πεπερίας που ήταν ασύλητη βρέθηκαν 12 χάλκινες και 1 ασημένια επίχρυση ομφαλωτή φιάλη.

37. Βρέθηκε στον λακκοειδή τάφο ΛΙ της συστάδας της Πεπερίας και χρονολογείται στα 540-530 π.Χ.

38. Για την Πελική του Ερμώννακτος βλ. Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 3, 1989, 1. Πρβλ. και Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 5, 1991, 23 κ.ε.

39. Βρέθηκαν στην πυρά της συστάδας του Πνευματικού Κέντρου (6ος αι. π.Χ.) σε μακεδονικούς τάφους και στις μεγαλοπρεπείς πυρές του 4ου αι. π.Χ. Πρβλ. και Κοτταρίδου (1996) (υπό έκδοση)

40. Βλ. Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 5, 1991, 23 κ.ε.

αιώνα, δίνουν τη θέση τους στα αττικά ληκύθια που χρησιμοποιούνται τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. Οι αττικοί ερυθρόμορφοι ασκοί εμφανίζονται στις Αιγές στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. και είναι αρκετά συνηθισμένοι ως τα πρώιμα ελληνοιστικά χρόνια που αντικαθίστανται από τους μελαμβαφείς ασκούς τύπου *guttus*, οι οποίοι με τη σειρά τους λίγο αργότερα θα δώσουν τη θέση τους στα ατρακτοειδή μυροδοχεία που κυριαρχούν ως τα υστεροελληνοιστικά χρόνια.

Για τους πλούσιους υπάρχουν βέβαια πολλές ακριβές και εξεζητημένες παραλλαγές σε αυτό το θέμα: σιδερένια και μαρμάρινα εξάλειπτρα, γυάλινα πολύχρωμα φοινικικά μυροδοχεία, αλαβάστρινα και μαρμάρινα αλάβαστρα και λήκυθοι, ωραίες λευκές αττικές λήκυθοι, κομφές ερυθρόμορφες λήκυθοι με κοιλιά, όπως εκείνες του «ζωγράφου των Μυστών» που βρέθηκαν στον τάφο της Ευρυδίκης, ακόμη και εξωτικά αβγά στρουθοκαμήλου⁴¹.

Τα πήλινα ειδώλια, αρκετά δημοφιλή στα αρχαϊκά χρόνια, βρίσκονται σε πλούσιες ταφές, όπως φαίνεται, ανεξάρτητα από το φύλο του νεκρού. Υπάρχουν ντόπια πλαστικά συμπλέγματα που παριστάνουν ζώα που αλληλοσπαράσσονται, σαμιώτικα που απεικονίζουν θεϊκές και δαιμονικές μορφές και φυσικά δε λείπουν τα προσωπεία που σε αυτή την περίπτωση σχετίζονται με τη θεά των νεκρών. Στον 5ο και στον 4ο αι. π.Χ. τα ειδώλια βρίσκονται μόνο σε ταφές παιδιών ή νεαρών κοριτσιών. Τα μπούστα της θεάς εξακολουθούν να είναι δημοφιλή εμφανίζονται όμως και νέοι τύποι, το μωρό που μπουσουλάει, ο παιδαγωγός, η κουροτρόφος κτλ. Γενικά όμως πρέπει να σημειωθεί ότι στις Αιγές η παρουσία των ειδωλίων σε τάφους είναι πολύ περισσότερο περιορισμένη από ότι σε άλλα μέρη της Μακεδονίας, όπως π.χ. στην Πέλλα ή στη γειτονική Βέροια.

Οι ταφές των βρεφών, συχνά και των μικρών παιδιών είναι κατά κανόνα ακτέριστες. Παιχνίδια δε βρέθηκαν εκτός από μερικούς αστραγάλους. Αξιοσημείωτο είναι ότι μέχρι τώρα δε βρέθηκε κανένας καθρέφτης, ενώ αρκετά σπάνιες είναι και οι πυξίδες, με εξαίρεση τα υστεροελληνοιστικά χρόνια που οι κυλινδρικές πήλινες πυξίδες γίνονται τυπικό κτέρισμα των γυναικείων ταφών.

Αντικείμενα που σχετίζονται με το κοινωνικό *status* των αριστοκρατών —σιδερένιοι οβελόι και σιδερένιο ομοίωμα τετράτροχης άμαξας βρέθηκαν στην ταφή της Πεπερίας. Χρυσά ελάσματα τα οποία διακοσμούσαν ενδύματα και όπλα βρέθηκαν σε αξιοσημείωτες ποσότητες ακόμη και σε συλημένες ταφές αριστοκρατών και αριστοκρατισσών, φαινόμενο που απηχεί ανάλογες συνήθειες των ταφών της γεωμετρικής εποχής στη νότια Ελλάδα⁴².

Τα μετάλλινα αγγεία και σκεύη, κτέρισμα τυπικό των βασιλικών και αριστοκρατικών ταφών, λείπουν σχεδόν εντελώς από τις ταφές των απλών ανθρώπων του λαού. Στους υστεροαρχαϊκούς λακκοειδείς τάφους της συστάδας της Πεπερίας, στο σκαλοπάτι που υπάρχει δίπλα από τον ταφικό λάκκο, βρέθηκαν χάλκινοι λέβητες

41. Πρβλ. Ανδρόνικος, AEMΘ 1, 1987, 81 x.e. και Κοτταρίδου, AEMΘ 3, 1989, 1 x.e. και AEMΘ 5, 1991, 23 x.e. και AEMΘ 6, 1992, 81 x.e.

42. Πρβλ. Κοτταρίδου, AEMΘ 3, 1989, 1 x.e. και Κοτταρίδου, Μακεδόνες οι Έλληνες του βορρά.

και σιδερένιοι τρίποδες που σχετίζονται προφανώς με το τελετουργικό λουτρό των νεκρών⁴³, αλλά και χάλκινες οινοχόες, λεκανίδες και φιάλες αναποδογυρισμένες που χρησιμοποιήθηκαν για τις νεκρικές χοές και εγκαταλείφθηκαν επί τόπου. Κατάλοιπα μιας αινιγματικής τελετής μοιάζουν να είναι και τα 26 πήλινα κεφάλια φυσικού μεγέθους που βρέθηκαν στην επίχωση ενός από τους λάκκους της ίδιας συστάδας⁴⁴.

Η έντονη μεταγενέστερη χρήση του χώρου (καλλιέργεια, ανοικοδόμηση) στο τμήμα της νεκρόπολης που ανασκάφηκε είναι ίσως η αιτία που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν εντοπίστηκαν λείψανα προσφορών (χοές, εναγισμοί), εκτός ίσως από τη συστάδα του Πνευματικού Κέντρου, όπου μερικοί από τους λάκκους με ίχνη πυράς που περιέβαλαν τους κεντρικούς τάφους θα μπορούσαν ίσως να σχετισθούν με τέτοιες πρακτικές. Για τον ίδιο λόγο δεν έχουμε επαρκή στοιχεία σχετικά με τον τρόπο σήμανσης των ταφών της ιστορικής εποχής που ερευνήθηκαν μέχρι τώρα. Είναι πάντως πολύ πιθανό οι επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν στις επιχώσεις της Μεγάλης Τούμπας και χρονολογούνται από τον 5ο μέχρι τις αρχές του 3ου προχριστιανικού αιώνα να προέρχονται από τάφους της περιοχής. Βέβαιο φαίνεται ωστόσο ότι για τη σήμανση των εξεχόντων αρχαϊκών τάφων και μόνο για αυτούς χρησιμοποιήθηκαν και σωροί από λευκούς λίθους (χροκάλες) που δεν υπάρχουν στην περιοχή και μεταφέρθηκαν ειδικά για τον σκοπό αυτό από αλλού.

Η πρακτική της καύσης του νεκρού που είναι γενικά δαπανηρότερη από τον απλό ενταφιασμό εφαρμόζεται σε λίγες περιπτώσεις⁴⁵. Σχεδόν άγνωστη κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου, αποκτά ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια στα αρχαϊκά χρόνια και οι νεκρικές πυρές των πολεμιστών της συστάδας του Πνευματικού Κέντρου ανακαλούν τα ομηρικά έθιμα ταφής και βρίσκουν τη συνέχειά τους στις επιβλητικές βασιλικές πυρές του 4ου αι. π.Χ. Οι εγχυτρισμοί, σπάνιοι στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια γίνονται πιο συνηθισμένοι στην ελληνιστική εποχή. Την εποχή του Φιλίππου Β' παρατηρείται σχετικά συχνά η πρακτική της καύσης του νεκρού μέσα στον ταφικό λάκκο (πρωτεύουσα καύση) που εφαρμόζεται σύμφωνα με τα μέχρι τώρα γνωστά δεδομένα σε περιπτώσεις πολεμιστών. Στις πιο πλούσιες ταφές πάντως η καύση του νεκρού γίνεται αλλού και τα υπολείμματά της μεταφέρονται και ρίχνονται επάνω από τον τάφο (δευτερεύουσα καύση). Αυτό συμβαίνει κυρίως στις περιπτώσεις των μακεδονικών και των κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων, ωστόσο στα νότια της Μεγάλης Τούμπας σε έναν απλό λακκοειδή τάφο του 2ου μισού του 4ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε φέτος μια δευτερεύουσα καύση: τα καμένα οστά του νεκρού, μαζί με το δαχτυλίδι του, τυλιγμένα σε ένα ύφασμα είχαν τοποθετηθεί στη μέση του ταφικού λάκκου σε ένα ξύλινο κιβώτιο, από το οποίο σώθηκαν ελάχιστα ίχνη. Γύρω από την ξύλινη λάρνακα

43. Πρβλ. και τα σκεύη λουτρού που βρέθηκαν στον τάφο του Φιλίππου —λέβητας, τρίποδας, λεκάνη, κάδος με σφουγγάρι— που και αυτά θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν μάλλον για το νεκρικό λουτρό.

44. Βλ. Κοτταρίδου, ΑΕΜΘ 3, 1989, 1 κ.ε. και της ίδιας, Μακεδόνες, οι Έλληνες του βορρά, 153 κ.ε., αρ. 14.

45. Για τις καύσεις γενικά βλ. Kurtz - Boardman (1985) 78 κ.ε., 112 κ.ε. 169 κ.ε. με βιβλιογραφία. Ειδικά δια τις Αιγές βλ. Κοτταρίδου, 1996 (υπό έκδοση).

βρέθηκαν τα υπόλοιπα κτερίσματα —μια σιδερένια αιχμή δόρατος, ένα σπαθί και μερικά πήλινα αγγεία— που δε διέφεραν σε αξία από εκείνα των υπόλοιπων λακκοειδών τάφων της ομάδας. Γενικά διαπιστώθηκε ότι η πρακτική της καύσης εφαρμόζεται κυρίως σε άντρες, χωρίς ωστόσο να είναι άγνωστη και η καύση γυναικών.

Μολονότι ακόμη δεν υπάρχουν επαρκή δεδομένα από την ανασκαφή της πόλης, ώστε να μπορούμε να συγκρίνουμε τα νεκρικά δώρα με το συνολικό νοικοκυριό μιας οικογένειας των Αιγών για να εκτιμήσουμε στη σωστή της διάσταση τη μικρή ή μεγάλη αξία τους και το τι σήμαινε πραγματικά για την οικονομία ενός σπιτιού η προίκα του νεκρού⁴⁶, ωστόσο αυτό που εντυπωσιάζει από την πρώτη κιόλας ματιά είναι η τεράστια διαφορά πλούτου ανάμεσα στις ταφές των αριστοκρατών και των μελών της βασιλικής οικογένειας και σε εκείνες των απλών ανθρώπων του λαού, ένα φαινόμενο που μόνο στα πλαίσια του συγκεκριμένου πολιτικοκοινωνικού συστήματος μπορεί να γίνει κατανοητό και που σίγουρα θα προκαλούσε τους δημοκράτες του νότου, όπου συχνά η πόλη περιόριζε με νόμους τις σπατάλες κατά την ταφή⁴⁷.

Όμως πέρα από τις στατιστικές, πίσω από τις όποιες προσπάθειες ταξινόμησης και ερμηνείας των φαινομένων, υπάρχουν πάντα οι ίδιοι οι άνθρωποι, ο θάνατος, τα δάκρυα και το πένθος των φίλων, το ανώνυμο βρέφος, η τρυφερή παιδούλα, ο ωραίος έφηβος, ο πολεμιστής και η λεχώνα, οι βασιλιάδες και οι μανάδες των βασιλιάδων που βρήκαν καταφύγιο στους κόλπους της «επαινής Φερσέφασας», στην αγκαλιά της γης. Κάποιοι από αυτούς ήξεραν ίσως τον δρόμο τον μυστικό και δε χάθηκαν στα σκοτάδια του Κάτω Κόσμου:

«Στα δώματα του Άδη θα βρεις στα δεξιά σου το πηγάδι με το άσπρο κυπαρίσσι. Μη το πλησιάσεις, φύγε μακριά και τότε θα βρεις νεράκι δροσερό που κυλάει από την πηγή της Μνημοσύνης. Επάνω του στέκουν φύλακες. Θα σε ρωτήσουν, τι ζητάς. Μίλα τους την αλήθεια, πες τους «είμαι παιδί της γης και του ουρανού με τα άστρα, το όνομά μου είναι Αστέριος, το στόμα μου ξεράθηκε από τη δίψα, αφήστε με να πιω από την πηγή»⁴⁸.

Οι νεκροί ζητάνε μνήμη, μνήμη για να νικήσουν το θάνατο και εμείς που μεθοδικά φέρνουμε πίσω στο φως ότι κράτησε από αυτούς το χώμα, γεφυρώνοντας τον καιρό, χρωστάμε να θυμόμαστε αυτούς που έφυγαν...

«Χωρίς εμάς είστε μειοψηφία
χωρίς εσάς οστά γεγυμνωμένα —και μην
ακούς πάνω και κάτω κόσμος—
είσαστε η πατρίδα μας κι εμείς ξενιτεμένοι».

Μ. Γκανάς, Παραλογή.

Έδεσσα,
Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων

Αγγελική Κοτταρίδη

46. Πρβλ. την ανάλογη προσπάθεια για την Αθήνα, Morris (1992) 128 κ.ε.

47. Πρβλ. π.χ. την επιγραφή από την Ιουλίδα F. Sokolowski, *Lois sacrées des Cités grecques* (1969) αρ. 77, βλ. και Kurtz - Boardman (1985) 237 κ.ε. με βιβλιογραφία.

48. Ν. Μ. Βερδελής, ΑΕ 1950/51, 80 κ.ε.

THE NECROPOLIS OF AIGAE IN THE LIGHT OF RECENT ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE

by *ANGELIKI KOTTARIDI*

Over the last ten years, 150 burials of various types have been investigated at Vergina. They date from between the Archaic and the late Hellenistic periods, and are located to the south-west of the cemetery of tumuli of the early Iron Age, usually within the boundaries of the modern village.

These burials include some of ordinary people —men, women and children— with scanty grave goods or none at all, but also two monumental Macedonian tombs, the impressive royal 'Eurydice Tomb' and another more humble structure which must have been built after the kingdom was overthrown by the Romans in 168 BC. There are also some very rich burials dating from the sixth and fifth centuries BC.

This sample of burials, taken in conjunction with those excavated in earlier years, leads us to the some interesting conclusions about the form, organisation and stratigraphy of the vast cemetery of Aigae. Careful investigation of the tombs and their immediate surroundings made it possible to assemble valuable information which casts light on the complex question of Macedonian burial customs, where beliefs and practices seem to have been retained long after they had died out in southern Greece. This question is obviously connected with the more general policy and social evolution of Macedonia, which did not adopt the models of the democratic city-states.

In addition, the abundant archaeological material —metal and terracotta vessels, weapons, jewellery, figurines — found in large quantities even in tombs which had been robbed provides much valuable information about the everyday lives, clothing, weaponry, economy, commercial relations and even the technology and arts of the ancient Macedonians, while the skeletal material promises to reveal anthropological evidence about the population per se of the ancient Macedonian capital.

The marked differences to be observed in the quantity and quality of the grave goods and even in the dimensions and construction of the tombs suggests a picture of a clearly stratified society and gives us a reliable criterion for appreciating in their true dimensions the marvellous royal burials, among which that of Philip II occupies a special place.